

ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԲՈՒՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ԿԻՉԱԿԵՏՈՒՄ 1920-1933ԹԹ.

Գարիկ սարկավազ Ասրյան՝

Բանալի բառեր՝ եկեղեցի, խորհրդային շրջան, բռնաճնշումներ, Արցախի թեմ, Ադրբեջան, այլատյացություն, կրոնական խտրականություն, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, ԽՍՀՄ:

1920թ. մայիսի 26-ին Արցախը հայտարարվեց խորհրդային, իսկ ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշմամբ բռնակցվեց Ադրբեջանին: Այդպիսով խորհրդային Ադրբեջանի իշխանության տակ հայտնվեց նաև Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը: Թեմի անցած ճանապարհը հարուստ էր ամեն տեսակի, այդ թվում նաև ողբերգական իրադարձություններով, սակայն պատմական այս նոր փուլը, թերևս, ամենաողբերգական հանգրվանը դարձավ նրա համար: Արցախը բռնակցելուց հետո Ադրբեջանի համար պակաս կարևոր չէին նաև իր զավթողական ծրագրերի համար պոտենցիալ վտանգ ներկայացնող անձանց ու հաստատությունների չեզոքացումն ու ոչնչացումը: Եվ բնական է, որ սանձազերծված բռնությունների կիզակետում պիտի հայտնվեր Հայ Առաքելական եկեղեցին, որի բացառիկ դերն ու առաքելությունը հայ ժողովրդի կյանքում մանրամասն ներկայացման կարիք առանձնապես չէին զգում: Այդ համատեքստում ադրբեջանական իշխանությունների համար իրենց ազդեցության ոլորտից դուրս՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից կառավարվող և ազգային-ազատագրական պայքարի օջախ լինելու փառապանծ ավանդույթներ ունեցող Արցախի թեմը, թերևս, վառողի տակառի հետ էր նույնականացվում: Իսկ այն փաստը, որ ողջ խորհրդային Միության տարածքում բառացիորեն պատերազմ էր հայտարարված կրոնի ու եկեղեցու դեմ [1, էջ 3-123], պարզապես անսահմանափակ դաշտ էր բացում Արցախի թեմի նկատմամբ Ադրբեջանի սանձարձակ քաղաքականության համար: Ի հետևանս դրա՝ թեմի վիճակը կրկնակի էր վատթարանում, քանզի եթե «խորհրդային Հայաստանում եկեղեցին դիտվում էր որպես նոր կարգերին ընդդիմադիր ուժ, ապա Ղարաբաղում այն համարվում էր նաև հակաադրբեջանական շարժումը ոգեշնչող ու կազմակերպող գործոն: Ուստի և

՝ ՀԱՆ Արցախի թեմի տեղեկատվական համակարգի տնօրեն:

պատահական չէր, որ 1920թ. ամռանը ձերբակալված մի խումբ հայրենասերների շարքում եղան նաև հոգևորականներ» [2, էջ 230-231]:

Արցախի թեմի ծայրահեղ անմխիթար վիճակն առավել ծանրացնում էր նաև այն փաստը, որ այն Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանության տակ էր անցել փաստացիորեն գլխատված վիճակում. թեմի առաջնորդ Վահան Եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը և թեմական վարչության անդամների մեծ մասը դաժանաբար սպանվել էին Շուշիի՝ 1920թ. մարտյան սոսկալի եղեռնագործության ժամանակ [3, էջ 747]: Երկու տարի շարունակ թեմը գրկված էր առաջնորդից և ղեկավարվում էր առաջնորդական փոխանորդների՝ Բյուզանդ ծայրագույն վարդապետի, այնուհետև Սուրեն արեղայի կողմից, և այդ ընթացքում հասել էր քայքայման եզրին [4, էջ 200]: Մայր Աթոռը Վահան սրբազանի սպանությունից միայն երկու տարի անց կարողացավ առաջնորդ նշանակել. 1922թ. մարտի 27-ին Գևորգ Ե-ի հայրապետական տնօրինությամբ Անանիա արքեպիսկոպոս Համագասայանը կարգվեց Արցախի թեմի առաջնորդ (նստավայրը՝ Վարանդայի Ավետարանոց գյուղ) [5, էջ 399]: Պատկերը, որին ակննատես է լինում նորանշանակ առաջնորդը, խիստ հեռու էր մխիթարական լինելուց. «պաշտոնավարության հենց սկզբից թեմի առաջնորդ Անանիա արքեպիսկոպոսի՝ Էջմիածին ուղարկած զեկուցագրերից և նամակներից պարզվում է, որ Արցախի թեմը լրիվ կազմալուծվել էր խորհրդային իշխանության կողմից: Ըստ նրա հաղորդումների՝ 1922 թվականին թեմի մեջ մտնող 159 բնակավայրերից 27-ը չունեին եկեղեցի, քահանաներ ունեին միայն 39-ը» [4, էջ 200]: Չնայած խորհրդային իշխանությունների կողմից տարվող համատարած հակակրոնական պայքարին և եկեղեցականների ու հավատացյալների նկատմամբ ահաբեկչական քաղաքականությանը՝ Արցախի բազմաթիվ բնակավայրերից պարբերաբար համախոսական վճիռներ ու նամակ-խնդրագրեր էին ուղղվել Մայր Աթոռին ու թեմական իշխանությանը՝ իրենց համար հոգևոր հովիվներ ձեռնադրելու և նշանակելու [3, էջ 742-744, 751-758, 767-771], սակայն դրանք «խորհրդային իշխանութիւնների ջանքերով մնում էին անպատասխան, կամ հակառակ արդիւնքն էին ունենում» [5, էջ 399]:

Դրան զուգահեռ՝ հետևողականորեն շարունակվում էին թեմի քայքայմանն ուղղված քայլերը: Արցախի թեմի հոգևոր խորհրդի անդամ, Վարարակն ավանի նախկին հոգևոր հովիվ Զավեն քահանա Ադամյանը Անանիա արքեպիսկոպոս Համագասայանին 1923թ. օգոստոսի 19-ին գրած զեկուցագրով հայտնում է, որ Վարանդայի Ա գործակալության գյուղերի ժողովուրդը բարեպաշտությունից հիասթափված է, քահանաները գտնվում են տնտեսական սուղ պայմաններում և առանց բացառության բոլորն էլ պատրաստ են հրաժարվել իրենց հոգևոր կարգից և այլ գործով զբաղվել՝ մի կերպ գոյություն քարշ տալու համար, իսկ որոշ գյուղերի

քահանաներ արդեն իսկ կարգաթող էին եղել [3, էջ 827]: Նույն Չավեն քահանան օգոստոսի 30-ին մեկ այլ զեկուցագրով հայտնում է, որ Ստեփանակերտը Ղարաբաղի կենտրոն հայտարարելուց հետո իր նախկին ծխականներից օգոստոսի 13-ին հրավեր էր ստացել Աստվածածնի Վերափոխման տոնն իրենց մոտ նշելու: Հաջորդ օրը շտապում է Ստեփանակերտ և իր նախկին համայնքի հետ տեղի Ս.Գևորգ եկեղեցում հանդիսավորապես կատարում տոնական արարողությունները: Այնուհետև հայտարարում է, որ պատրաստվում է մի քանի օրից վերադառնալ իր նախկին ծուխը, իսկ դրանից հետո երևի Ղարաբաղի նոր կենտրոն կտեղափոխվեն նաև թեմի առաջնորդարանն ու թեմական խորհուրդը: Սակայն Ստեփանակերտից հեռանալուց մի քանի օր անց կրկին գրություն է ստանում իր ծխականներից, որոնք հայտնում են, որ կառավարությունը գրավել է եկեղեցին ու եկեղեցապատկան սենյակները. «Այնուհետև ես գնում եմ ստուգելու եւ գտնում եմ իմ սենեակները դարձրած արհեստանոց, իսկ եկեղեցին էլ պահեստատեղի, բայց վերջերս լսելով եկեղեցին ուզում են վերածել ժողովարանի: Ուստի այս առթիվ հայտնում եմ Ձերդ Սրբազնութեան ի գիտություն եւ խնդրում եմ բողոքել ուր հարկաւոր է»¹: Երևի միամտություն կլինի տեղի ունեցածը պատահականություն համարելը: ԼՂԲՄ կազմավորելով՝ Ադրբեջանի իշխանությունները մարզկենտրոն հայտարարեցին ոչ թե Արցախի պատմական կենտրոն Շուշին, այլ այն ժամանակ դեռ անշուք Վարարակն ավանը: Բնականաբար, նման քայլի դրդապատճառը ճաշակի թելադրանքը չէր. «Ադրբեջանցի ազգայնամուլները համոզված էին, որ եթե Շուշին դառնար մարզի կենտրոն, ապա երկրամասի հայ բնակչությունը, մանավանդ նախկին շուշեցիները, կսկսեին վերադառնալ այնտեղ և կրկին կդառնար Արցախ աշխարհի տնտեսության, հոգևոր և վարչական կենտրոնը» [6, էջ 273]: Եվ ահա հանկարծ հոգևոր նոր կենտրոն դառնալու հայտ կարող էր ներկայացնել Ստեփանակերտը, ինչը բացարձակապես չէր բխում Ադրբեջանի հեռահար նպատակներից: Ուստի միանգամայն հասկանալի է կառավարության կողմից նման կայծակնային արագությամբ տրված արձագանքի նպատակը:

Թեմից ստացվող տազնապալի լուրերը խոր վրդովմունք են պատճառում Անանիա սրբազանին, և նա 1924թ. մարտի 12-ին նամակ է ուղարկում ԼՂԲՄ գործկոմի նախագահին՝ իր բողոքը հայտնելով եկեղեցու համար գանձվող նվիրատվություններն արգելելու, եկեղեցիների ունեցվածքը հափշտակելու, եկեղեցիները ժողովատեղիների կամ թատերական բեմերի վերածելու, քահանաների վրա դրված ծանր տուրքերի, եկեղեցին ծաղրուծանակի ենթարկելու դեպքերի և այլնի վերաբերյալ²: Սակայն թեմակալ առաջնորդի նամակին անգամ պատասխան չի տրվում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2723, թ. 2:

² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2723, թ. 3-4:

1924թ. մայիսի 1-ին Գերագույն հոգևոր խորհրդին ուղարկված գրությամբ Անանիա սրբազանը ներկայացնում է այն ապօրինությունները, որոնց ենթարկվում է թեմը. Ստեփանակերտի եկեղեցուց ու քահանայի սենյակներից բացի բռնագրավվել էր նաև մի շարք եկեղեցիների վերանորոգման համար նախատեսված շինանյութը: Հաղորդում արգելվել էր թեմի համար կամավոր նվիրատվությունների հավաքումը: Կոմունիստներն իրենց հակաքրիստոնեական ելույթներն արդեն կատարում էին եկեղեցու խորանից [3, էջ 828]:

Հայ եկեղեցու՝ Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում գտնվող մյուս թեմերն էլ, մեղմ ասած, բարվոք պայմաններում չէին գտնվում: Սակայն այն փաստը, որ Արցախի թեմում առավել ծանր իրավիճակ էր տիրում, փաստվում է նաև Գանձակի հայոց հոգևոր առաջնորդ Լևոն եպիսկոպոսի՝ Գերագույն հոգևոր խորհրդին 1924թ. փետրվարի 7-ին գրված զեկուցագրից, որտեղ, ներկայացնելով ադրբեջանական իշխանությունների բռնաճնշումներն ու կամայականությունները թեմի ու անձամբ իր նկատմամբ, Լևոն սրբազանն ավելացնում է. «Այս դրությունը ավելի տզեղ պատկերով կա Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղում ևս... Ընդհանրապես, Ղարաբաղից եկողները անհավատալի գույներով նկարագրում են տեղի եկեղեցական-հոգևորական կյանքը, որի համեմատությամբ երջանկություն համարելով այստեղի պայմանները» [7, էջ 48]:

Ի վերջո, պատկառելի տարիքում գտնվող Անանիա արքեպիսկոպոս Համագասայանը, այլևս անկարող լինելով աշխատել ստեղծված անտանելի ծանր պայմաններում, 1924թ. մայիսի 27-ին հրաժարական է ներկայացնում Մայր Աթոռին [3, էջ 828-829]: Գևորգ Ե Հայրապետը հարգում է նրա խնդրանքը և 1924թ. հունիսի 3-ի գրությամբ ազատում առաջնորդական պարտականություններից [3, էջ 830]:

Արցախի թեմը դարձյալ տևական ժամանակ մնում է առանց առաջնորդի: Առիթից օգտվելով՝ տեղական իշխանություններն ավելի սանձարձակ են դառնում իրենց գործողություններում: 1924թ. նոյեմբերի 3-ին Բաքվի և Թուրքեստանի թեմի առաջնորդ Մատթեոս սրբազանն Արցախում տիրող իրավիճակի մասին ահազանգում է Գերագույն հոգևոր խորհրդին՝ խնդրելով արագացնել թեմի նոր առաջնորդի նշանակումը [7, էջ 55-56]:

1925թ. Գևորգ Ե կաթողիկոսի տնօրինությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Վրթանես ծայրագույն վարդապետ Հակոբյանը նշանակվում է Արցախի թեմի առաջնորդ և Գանձասարի ու Ամարասի վանքերի վանահայր (նստավայրը՝ Գանձասար): Նշանակման վկայականը նրան տրվում է փետրվարի 26-ին, իսկ հայրապետական կոնդակը՝ մարտի 5-ին [3, էջ 831-834]: Նորանշանակ առաջնորդն Արցախ է հասնում ապրիլի 7-ին և գտնում թեմը սոսկալի վիճակում, որտեղ «ոչ միայն որեւէ հոգևոր ներկայացուցչություն գոյութիւն չունէր, այլև

ամբողջ շրջաններ, քահանայք եւ ժողովուրդ դադարել էին եկեղեցական ծես եւ արարողություն կատարելուց, նոյնիսկ հայի համար ամենանուիրական տօներին՝ Օննդեան եւ Զատիկին» [3, էջ 841]: «Թեմումս կան 162 հայ գիւղեր իւր 136 եկեղեցիներով, վերջիններս քարաշէն վայելուչ են, բայց դռները բաց, անտեր», - օգոստոսի 13-ին Գևորգ Ե-ին գրում է Վրթանես ծայրագույն վարդապետը: Երկու տարի առաջ եղած 88 քահանայից հրապարակայնորեն կարգաթող էր եղել 32-ը, վախճանվել էր 4-ը, ծերության կամ կուրության պատճառով չէր քահանայագործում 16-ը, մամուլով չէին հայտարարել, բայց փաստացի չէր քահանայագործում 9 քահանա. «մնացած 28 քահանաները թեմի ընդարձակության համեմատ այնքան քիչ են, որ կարելի է ասել, որ Արցախի թեմն առանց քահանաների է»: Տեղական իշխանությունները բռնագրավել էին Ստեփանակերտի, Մուշկապատի, Սիստոբաշենի, Հաղորտիի, Ղուշիշենի, Խնուշինակի, Նինգիի, Կուսապատի և այլ բնակավայրերի եկեղեցիները, ինչպես նաև Ամարասի ու Երից Մանկանց վանքերի և Ավետարանոցի եկեղեցու սրբություններն ու հնությունները [3, էջ 843-844]:

Չվիհատվելով դառն իրականությունից՝ Վրթանես ծայրագույն վարդապետը եռանդուն գործունեություն է սկսում թեմը վերակենդանացնելու համար: Վերոնշյալ գեկուցագրից հայտնի է դառնում, որ նա չորս ամսվա ընթացքում տարբեր կերպերով իր շուրջն է համախմբել մի շարք քահանաների, փորձել է լոյս հարաբերություններ ձևավորել իշխանությունների հետ, ստեղծել էր թեմական հոգևոր աստյան, թեմական խորհուրդ և 13 գործակալություն, հաշվառել էր բոլոր վանքերի գույքը, վանահոր պաշտոնակատար էր նշանակել Ամարասի վանքում, շրջել էր Խաչենի, Ջրաբերդի ու Վարանդայի հայկական գյուղերը և քարոզել ու հոգևոր միջոցառումներ կազմակերպել: Նախատեսում էր նաև հրավիրել թեմական պատգամավորական ժողով: «Կարելի է ասել, որ ժողովուրդը ներկայում մասամբ կազմակերպված է իւր եկեղեցու շուրջը» [3, էջ 844-845]:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը գոհունակությամբ է ընդունում Արցախի թեմի առաջնորդի գործունեությունը և հանձնարարում «աշխատել ամեն կերպ փակված եկեղեցիները վերաբանալ եւ թմրած ժողովրդի միտքն, հոգին վերակենդանացնել եւ յորդորել հոգեշունչ քարոզներով ու կապել եկեղեցու եւ նրա անբաժան նախնաւանդ ծէսերի եւ սովորությունների հետ» [3, էջ 846]:

Վրթանես ծայրագույն վարդապետ Հակոբյանի նշանակումն Արցախի թեմի առաջնորդի պաշտոնում թեկուզ ժամանակավոր, այդուհանդերձ, փրկություն էր թեմի համար: Մեծ գնահատանքի ու դրվատանքի են արժանի նրա հերոսական, գերմարդկային ճիգերն ընդդեմ թեմը դեպի անդունդ գլորող խորհրդային մեքենայի, քանի որ նրա անձնագոհ գործունեության շնորհիվ Արցախի թեմի գոյությունը երկարեց ևս մի քանի տարի: 1928թ. մարտի 1-ին Գերագույն հոգևոր խորհրդի

անդամ Բագրատ արքեպիսկոպոս Վարդագարյանին գրած նամակում Արցախի թեմի առաջնորդն արձանագրում է այն փաստը, որ իր առաջնորդության շրջանում «շատ եկեղեցիներ վերաբացուեցին եւ ամէն անգամ թեմ շրջագայելիս, քարոզչութեան հետեւանքով, շատ քահանաներ մեզ մեղայականներ ներկայացրին»¹: «Շնորհիւ իւր եկեղեցական, քարոզչական, վարչական ունակութեան եւ անդուլ աշխատանքի, թեմումս վերականգնուեց աստուածապաշտական կարգը, շրջելով եւ քարոզելով բոլոր գիւղերը նշանակեց թեմական խորհուրդ, գործակալներ, հոգաբարձուներ, որով թեմիս հոգեւոր գործերն սկսան իրենց բնականոն հունի մէջ մտնել» [3, էջ 841],- դեռևս 1925թ. հունիսի 16-ին Գևորգ Ե-ին գրում են Արցախի թեմական խորհրդի անդամները՝ խնդրելով Վրթանես ծայրագույն վարդապետ Հակոբյանին եպիսկոպոս ձեռնադրել: Կաթողիկոսը հարգում է այդ խնդրանքն ու Արցախի թեմի առաջնորդի կատարած աշխատանքը և 1928թ. նրան եպիսկոպոս ձեռնադրում: Եպիսկոպոսական աստիճանը թեմակալ առաջնորդին հնարավորություն է տալիս ավելացնել թեմի քահանաների թիվը ոչ միայն մեղայական ներկայացրած տասնյակ քահանաների կրկին հոգևոր ծառայության ընդունելով, այլ նաև անձամբ քահանաներ ձեռնադրելով²:

Մայր Աթոռ ուղարկված գրությունները վկայում են, որ իր պաշտոնավարման ողջ ընթացքում Արցախի թեմի առաջնորդը գտնվում էր նյութապես ծայրաստիճան ծանր կացության մեջ, հաճախ բառացիորեն սովի մատնված վիճակում՝ ստիպված լինելով անընդհատ օգնություն խնդրել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից, որպեսզի կարողանար պահպանել ինչպես իր, այնպես էլ թեմի գոյությունը:

Ահավոր էր նաև թեմի քահանաների վիճակը, որոնց տնտեսական սուղ պայմանների մասին Գերագույն հոգևոր խորհրդին պատկերացում տալու համար թեմակալ առաջնորդը երկու օրինակ է բերում. «Մոխրաթաղի ծխատեր տ. Պետրոս քահանան 7 ռ. 50 կ. քահանայական հարկը չկարողանալով վճարել, Ջրաբերդից ոտքով Բագու է գնում եւ մուրողութեամբ է այդ գումարը ձեռք բերում: Առաջաձորի ծխատեր տ. Հովհաննէսը ունեւոր թուրք գիւղերում մշակութեամբ է իւր սեւ հացը վաստակում» [3, էջ 854]: Ըստ արժանվույն պետք է գնահատել այն փաստը, որ Մայր Աթոռը, նույնպես գտնվելով նյութապես ոչ բարվոք վիճակում և գոյատևելով թեմերից ստացված նպաստներով [3, էջ 868], շարունակում էր իր խիստ սուղ միջոցներից օգնություն հատկացնել Արցախի թեմին, առանց ինչի թեմի գոյությունը գրեթե անհնարին կլիներ:

Սակայն Արցախի թեմի փակման հարցը Խորհրդային Ադրբեջանի համար շարունակում էր մնալ օրակարգային, որի ի կատար ածումն ընդամենը ժամա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2729, թ. 4:

² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2729, թ. 32:

նակի խնդիր էր: Արմենակ Ղարազյոզյանի գլխավորությամբ գործող տեղական իշխանությունների օգնությամբ նրանք քայլ առ քայլ առաջ էին տանում թեմը խեղդամահ անելու և իսպառ վերացնելու նախորդ տարիներին սկսած քաղաքականությունը: 1925թ. սեպտեմբերի 5-ին Արցախի թեմի առաջնորդը հրավիրել էր թեմական պատգամավորական ընդհանուր ժողով՝ մասնակցությամբ 28 քահանայի ու 8-10 աշխարհականի: Պիտի կազմվեր թեմական բյուջե, մշակվեր եկամուտների գանձման ձև և հիմնվեր քահանայական ֆոնդ. «պալիտրֆիրոն ժողովականներին ցրեց, ասելով, թե՛ նախ մեզ պիտի յայտնեին այս ժողովի մասին եւ երկրորդ մեզնից ներկայացուցիչ պիտի լինի այդ ժողովում: Եկեղեցու ներքին կազմակերպչական գործերին միջամտելու, ինչպես եւ մեր հոգևորականներիս փոխարաբերութեանց մասին ազդեցութիւններ ցուցաբերելու առթիւ բողոքել եմ ժողկոմխորհին» [3, էջ 848],- կատարվածի մասին սեպտեմբերի 19-ին Գևորգ Ե-ին զեկուցում է Արցախի թեմի առաջնորդը: Նույնի մասին հոկտեմբերի 13-ին տեղեկացնում է նաև Գերագույն հոգևոր խորհրդին՝ ավելացնելով, որ իրեն անհայտ պատճառներով ժողովականներին մեկ առ մեկ հարցաքննության են ենթարկել, այնուհետև արձանագրում, որ տեղական իշխանությունների կատարածի հետևանքով թեմը զրկվեց եկամտի հնարավորությունից [3, էջ 850]:

Հետագա տարիներին էլ իշխանությունները շարունակում են իրենց եկեղեցահաված քաղաքականությունը, ի հետևանս որի շարունակվում են թեմից խլվել նորանոր եկեղեցիներ [3, էջ 869], և ստեղծված սարսափելի պայմաններում ավելանում է հարկադրաբար հրաժարական ներկայացրած քահանաների թիվը [3, էջ 861]: Ինքը՝ թեմակալ առաջնորդը, գտնվում էր իշխանությունների խիստ վերահսկողության տակ և պարտավոր էր իր բոլոր կատարածների և հետագա անելիքների մասին մանրամասն զեկուցել նրանց և ստանալ նրանց հավանությունը [3, էջ 866-867]: Ամեն ինչ արվում էր թեմի առաջնորդին զանազան խոչընդոտների առաջ կանգնեցնելու և նվաստացնելու համար. «Տեղական մարմինների՝ ինձ հասցրած (երբ թեմ եմ դուրս գալիս, կամ նորանից յետոյ) վիրաւորանքները եւ նեղութիւնները անասելի են» [3, էջ 869],- Գերագույն հոգևոր խորհրդին դառնացած հայտնում է նա իր գրություններից մեկում:

Կոմունիստների հակաեկեղեցական հերթական քայլերից է լինում այն, որ արգելում են եկեղեցական ծիսակատարությունները, հատկապես Մկրտությունը, հատուկ և հրապարակային ձևով կազմակերպում են «հասարակական կարմիր կնունք» [8, էջ 211]:

1929-1930թթ. ԽՍՀՄ-ով մեկ առավել լայն թափ ստացավ կոլեկտիվացման շարժումը, որը հարմար պատրվակ ծառայեց հոգևորականության նկատմամբ բացահայտ հալածանքներ սկսելու համար [9, էջ 7]: Համատարած բնույթ ստա-

ցան եկեղեցիների գրավումը և դրանք «կոլտնտեսությունների կարիքներին ծառայեցնելը, մանավանդ պահեստներ և շտեմարաններ դարձնելը» [4, էջ 213]: Եկեղեցին ոչնչացնելու համար քահանաների վրա հսկայական եկամտահարկեր դրվեցին՝ քաջ գիտակցելով, որ «ոչ մի քահանա չէր դիմանա հարկերին, որովհետև նրա ընտանիքը պարզապես կմնար առանց հացի» [1, էջ 71]: Ստալինյան բռնապետության մեքենան սկսեց նոր թափ հավաքել՝ դուռ բացելով 30-ականների սոսկալի մղձավանջին:

Խորհրդային իշխանությունների կողմից ինչպես Արցախում, այնպես էլ այլ թեմերում Հայ եկեղեցու փաստացի ոչնչացմանը միտված ապօրինությունների առավել զանգվածային բնույթ ստանալն ու գերակտիվացումն ավելի են խորացնում Գևորգ Ե կաթողիկոսի տազնապը, ով 1929թ. մարտի 4-ին մի ծավալուն բողոք-դիմում է հղում ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ս.Տեր-Գաբրիելյանին: Վեհափառն ամենայն մանրամասնությամբ ու փաստարկված ներկայացնում է հակաեկեղեցական բոլոր անօրինականությունները, որոնք «մեղանշում են պետական օրենքի հիմնական երեք սկզբունքների դեմ, այն է՝ խղճի ազատության, կրոնական պրոպագանդայի ազատության և հակակրոնական պրոպագանդայի համար պետականորեն ծրագրված գործելակերպի դեմ» [7, էջ 173-178]:

Որպես հետաքրքրական գուգահեռ նշենք, որ վերոնշյալ դիմումին գրեթե միաժամանակ՝ մարտի 6-ին, Ադրբեջանի կոմկուսի 9-րդ համագումարում Բաքվի վարչախմբի առանցքային դեմքերից Ասադ Կարանն իր զեկույցում շեշտում է. «Այն մզկիթները, որոնք փակված են ոչ կամովին, պետք է հենց հիմա վերադարձնել»¹: Հ.Աբրահամյանն ընդգծում է, որ Ադրբեջանում «ազատ և անարգել գործել են մուսուլմանական մեջիդներն ու մզկիթները: Խորհրդային իշխանության տարիներին այնտեղ մոլլաները զանգվածային բռնաճնշումների չեն ենթարկվել և ոչ մի մեջիդ չի փակվել» [4, էջ 208]:

Իսկ Արցախում լայն թափով շարունակվում էին հակաեկեղեցական բռնաճնշումները: Արդեն 1929թ. սեպտեմբերի 20-ին թեմի առաջնորդը հայտնում է Գերագույն հոգևոր խորհրդին, որ թեմի գրեթե բոլոր եկեղեցիները փակվել են, իսկ քահանաների մեծ մասը թողել է իր կարգը [3, էջ 885]: Մնացյալ քահանաների վրա էլ շարունակվում էր անմարդկային ճնշում գործադրվել՝ հարկադրելով համարել հրաժարական տվածների շարքերը:

Արցախի թեմում մոլեգնող բռնաճնշումների ալիքն ի վերջո հասավ ամենավճռական հանգրվանին՝ վերջնական հարվածի սլաքն արդեն ուղղելով անմիջապես թեմի առանցքային անձին. «Արցախի թեմի փակման ազդանշանն եղաւ 1930

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 664, թ. 1:

թվականի փետրուարի 7-ին Վրթանես եպիսկոպոսի ձեռքադրությունն ու արգելափակումը Շուշիի բանտում» [5, էջ 415]: Շինծու մեղադրանքներով ձեռքադրված Վրթանես եպիսկոպոս Հակոբյանը շուրջ մեկ տարի ստիպված է լինում Շուշիի բանտում սպասել իր դատին՝ բանտարկության ողջ ընթացքում ենթարկվելով ծայրահեղ գրկանքների ու նվաստացումների, ինչի վկայությունն են Մայր Աթոռ ուղարկված գրությունները, որոնցով նա պարբերաբար ստիպված էր նյութական նպաստ և առաջին անհրաժեշտության իրեղեն (հագուստ, սպիտակեղեն, օճառ և այլն) խնդրել [3, էջ 891, 893-894]: 1931թ. հունվարի 9-ին շուշեցի Թալիշ Հովհաննիսյանը գրում է Մայր Աթոռ, որ հունվարի 19-ին նախատեսված է Վրթանես սրբազանի դատը, և խնդրում է փաստաբան ուղարկել¹: Նույն անձը հունվարի 27-ին ուղարկված գրությամբ տեղեկացնում է, որ հունվարի 19-23-ը Ստեփանակերտում տեղի է ունեցել Վրթանես եպիսկոպոսի դատը, նրան առաջադրված որևէ մեղադրանք չի հաստատվել, սակայն սրբազանին կալանքից դեռևս չեն ազատել, դատախազը գործն ուղարկել է վերաքննության, և հունվարի 25-ին Վրթանես եպիսկոպոսին կրկին տարել են Շուշիի բանտ²: Նույն թվականի հոկտեմբերի 25-ին Գերագույն հոգևոր խորհրդին ուղարկված ոմն Սարգիս Սաֆարյանի նամակից տեղեկանում ենք, որ Արցախի թեմի առաջնորդը շարունակում է բանտում մնալ, չնայած այն փաստին, որ լիովին արդարացվել է իրեն առաջադրված մեղադրանքներից: Նամակագիրը նշում է. «Նրան կալանքի տակ են պահում ոչ թե նրա համար, որ ինչ-որ բանում մեղավոր է, այլ որովհետև հավատացյալ եպիսկոպոս է»³:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը ողջ ընթացքում իր ուշադրության ներքո է պահում Արցախի թեմի առաջնորդի շուրջ կատարվող իրադարձությունները՝ միաժամանակ հնարավորինս բերելով ինչպես բարոյական, այնպես էլ նյութական աջակցություն⁴: 1931թ. նոյեմբերի 7-ին Գերագույն հոգևոր խորհուրդը դիմում է ՀԽՍՀ քաղվարչության նախագահությանը. «Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ տ. Վրթանես եպիսկոպոսը երրորդ տարին է ինչ գտնում է Շուշու ուղղիչ տանը: Թե Վրթանես եպիսկոպոսից եւ թե ուրիշներից ստացած տեղեկություններից երեւում է, որ նրա դատը տեղի է ունեցել, եւ նա արդարացել է եղած մեղադրանքներից: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը յայտնելով վերոգրեալը, խնդրում է նախագահութեանդ՝ բաւ համարել Վրթանես եպիսկոպոսի կրած նեղութիւնները եւ միջնորդութիւն յարուցանել ուր հարկն է, նրան կալանքից ազատելու եւ Էջմիածին վե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2736, թ. 1:

² Նույն տեղում, թ. 3:

³ Նույն տեղում, թ. 12:

⁴ Նույն տեղում, թ. 4:

րադառնալու համար» [3, էջ 895]: Միաժամանակ նույնպիսի գրություն է ուղարկվում նաև Բաքվի և Թուրքեստանի թեմի առաջնորդ Մատթեոս եպիսկոպոսին՝ հանձնարարելով «Վրթանես եպիսկոպոսին կալանքից ազատելու մասին միջնորդություն յարուցանել համապատասխան վարչութեան առջև» [3, էջ 895]:

1932թ. հունվարի 1-ին Արցախի թեմի առաջնորդը վերջապես ազատվում է կալանքից: Ազատվելուց հետո նրա առաջնահերթ անելիքն է լինում նախ շրջել թեմում և սեփական աչքերով տեսնել առկա կացությունը, որից հետո մեկնում է Մայր Աթոռ՝ մի փոքր կազդուրվելու տանջալից բանտարկությունից հետո: Հենց Մայր Աթոռում էլ ապրիլի 12-ին ներկայացնում է զեկույց, որից ակնհայտ է դառնում իրականությունն իր ողջ ահավորությամբ. «Մինչև 1930 թի փետրուար ամիսը թեմումն գոյություն ունեին եկեղեցիներ, թեմական խորհուրդ, քահանայություն, ներկայումս թեմիս բոլոր եկեղեցիները վեր են ածուած դպրոցական, հասարակական այլևայլ հաստատությունների: Ներկայումս թեմիս բոլոր քահանաները առանց բացառութեան հրաժարուել են, է՝, որ իրենց կոչումից, եւ է՝, քահանայագործութիւնից ու պարապում են իրենց տնտեսութեամբ եւ կամ ծառայում են որպէս ուսուցիչ, պետական ծառայող կամ կոլխոզնիկ» [3, էջ 896-897]:

Այլ կերպ ասած՝ Արցախի թեմն արդեն գրեթե գոյություն չունէր, և աղբբեջանական իշխանություններին, թեմը վերջնականապես փակելու համար, մնացել էր թեմակալ առաջնորդից մեկընդմիշտ ձերբազատվելու հարցը լուծել:

Վրթանես եպիսկոպոս Հակոբյանի՝ Արցախի թեմում իրականացրած առաջնորդական գործունեության վերջին քայլը եղավ 1932թ. հուլիսին թեմական պատգամավորների ընտրությունների կազմակերպումը՝ նոյեմբերի 10-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում կայանալիք կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու համար: Հուլիսի 22-ին և 28-ին Վրթանես եպիսկոպոսը Գերագույն հոգևոր խորհրդին զեկուցում է կայացած ընտրությունների և դրանց արդյունքների մասին [3, էջ 897-902]:

Խորհրդային իշխանություններն անգամ խոչընդոտում են Արցախի թեմի՝ կաթողիկոսական ընտրությունների առիթով գումարվելիք ազգային-եկեղեցական ժողովին մասնակցության հրավերը ստանալուն. «արտասահման ուղարկված հրավերները տեղ հասան, իսկ ահա ԽՍՀՄ-ի ներսում գտնվող հայոց թեմերից ոչ բոլորը ստացան հրավերներ: Այսպես, Ստեփանակերտ՝ Արցախի հայոց թեմի առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոսին ուղարկված հրավերը կորավ: Այսպիսով, սկսվեց աղբբեջանական իշխանությունների ճնշումը Արցախի հայոց հոգևորականության վրա: Սարսափելի ավարտի սկիզբը՝ հայ հոգևորականության արտաքսումը, բոլոր հայ եկեղեցիների փակումը Արցախում» [1, էջ 91]: Իրականում սա սարսափելի ավարտի սկիզբը չէր, այլ գրեթե վերջը:

1933թ. ապրիլի 4-ին Խորեն Ա կաթողիկոսին գրված Վրթանես եպիսկոպոսի հայտարարությունից հստակ է դառնում, որ Արցախի թեմի փակումն արդեն կայացած փաստ է. «Ամսոյս 4-ին մասնաւոր գործով գնացել էի Գեորգ Սրբազանի մօտ. մեր խոսակցութեան միջոցին ի միջի այլոց յայտնեց, որ ինքը Երեւանի պետքադվարչութեան հետ բանակցել է իմ թեմ գնալուս մասին եւ անյաջողութեան է հանդիպել, յայտնեց նաեւ, որ Դուք կանչելու եք ինձ այդ մասին յայտնելու: Նոյն օրը Վեհարան հրաւիրուեցի եւ ներկայանալով Ձեզ, հետեւեալը յայտնեցիք. «Խորհրդակցութիւն ունեցանք այստեղ, Արսէն եպիսկոպոսին Բագու ուղարկեցինք, որ քեզ ընտրել տայ Բագուի թեմի առաջնորդ՝ մնալով միեւնոյն ժամանակ նաեւ Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ: Քո՛ւ Ղարաբաղի թեմը գնալու առթիւ Գեորգ Սրբազանը Երեւանի պետքադվարչութեան հետ բանակցութիւն է վարել, եւ ինչպէս երեւում է նրա գլխաւոր զեկուցումից, Ձեզ թոյլ չի տրւում Ղարաբաղի թեմը գնալու...» [3, էջ 903]: Արխիվային փաստաթղթերից մեկում պահպանվել է Խորեն Ա Մուրադբեկյանի՝ Վրթանես սրբազանի հետ զրույցի առավել մանրամասն պատկերը¹, որից կարելի է պատկերացում կազմել իրադարձությունների ողջ ընթացքի մասին: Ամենայն հավանականությամբ, կաթողիկոսական ընտրություններից հետո Ադրբեջանի իշխանություններն ուղղակի արգելել էին Վրթանես սրբազանի վերադարձն Արցախ: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը չորս-հինգ ամիս շարունակ ամեն կերպ փորձել էր առաջնորդին վերադարձնել իր թեմ և այդպիսով պահպանել թեմի գոյությունը, սակայն ապարդյուն. «Դեկտեմբեր ամսից Մեր պատուէրով, Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսը բանակցութիւններ է վարում Կառավարութեան հետ Ձեր Ղարաբաղի թեմը վերադառնալու համար: Իհարկէ համոզուած պիտի լինիք, որ թէ Մեր եւ թէ Գերագոյն Խորհրդի անդամների ցանկութիւնն է, որ թեմերը թափուր չը մնան, ուստի եւ անհրաժեշտութիւն է եղել մեզ համար, որ Դուք գնաք Ձեր թեմը: Այդ է պատճառը, որ Տ. Գեորգ Սրբազանը ստացած մերժումներից Մեր անունից նոր պահանջներ է արել, խնդրելով նոր միջնորդութիւններ Ադրբեջանի եւ Թիֆլիզի Կառավարութիւններին անելու: Վերջին անգամ նոյն իսկ առաջարկ է եղել, որ Դուք ժամանակաւորապէս կեցունի վայր ունենաք Գանձակը, մինչեւ որ Գանձասարի վանքի խնդիրը կը կարգաւորուի: Դժբախտաբար վերջին անգամ կտրականապէս յայտնել են, որ Ադրբեջանի Կառավարութիւնը անկարելի է համարում Վրթանես Եպիսկոպոսի Ղարաբաղ վերադարձը: Յայտնում եմ, որ վարած բանակցութեանց հետեւանքով այդ հարցը Մեզ համար փակուած է եւ Դուք ազատ եք Ղարաբաղի թեմից: ... Այո ցաւալի է, որ

¹ Փաստաթուղթը թվագրված չէ և չունի նշված հասցեատեր ու ստորագրություն, սակայն բովանդակությունից միանգամայն պարզ է դառնում, որ այն Վրթանես սրբազանի հիշատակած հանդիպման առավել մանրամասն պատկերն է, որը, ամենայն հավանականությամբ, Խորեն Ա կաթողիկոսը ներկայացրել է Գերագույն հոգևոր խորհրդին:

չեն թոյլ տալիս Ձեզ վերադառնալ Ձեր թեմը: Եթե Մենք փակուած ենք համարում այդ հարցը ուրեմն սպառուած ենք համարում բոլոր միջոցները եւ անօգուտ»¹:

Վրթանես սրբազանի՝ ապրիլի 4-ի վերոնշյալ հայտարարությունից այն տպավորությունն է, որ նա որևէ կերպ չի կարողանում հաշտվել կատարվածի հետ և կարծես չի ցանկանում հավատալ, որ այն իրականությունն է. «Ինչպէս Ձեզ յայտնեցի, ես չեմ հրաժարուել Ղարաբաղի թեմի առաջնորդական պաշտօնից, ու այդ թեմի առաջնորդն էլ մնում եմ: Յայտնեցի նաեւ, որ ոչ մի պատճառ չկայ, իմ՝ թեմն չգնալու, սակայն ես չգիտեմ ինչպիսի բանակցութիւն է վարուել, որի հետեւանքով արգելոււմ է ինձ իմ թեմն գնալը» [3, էջ 903]:

Սակայն կատարվածն իրոք անշրջելի իրողություն էր. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, որն աստիճանաբար ինքն էր կանգնում փակման լրջագույն սպառնալիքի հանդիման, անգոր էր որևէ բան անել Ադրբեջանի սանձարձակ իշխանությունների կամայականությունների դեմ: Ապրիլի 7-ին Գերագույն հոգևոր խորհուրդը Վրթանես եպիսկոպոսին վերջնականապէս հայտնում է. «Գեր. հոգ. խորհուրդը իւր ամսոյս 5-ի թ. ԻԲ նիստի մէջ լսեց Հայրապետական լիագոր եւ խորհրդիս անդամ Գերաշ. տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսի ամսոյս 3-ի գրաւոր զեկուցագիրը, որից ի միջի այլոց երեւում է, որ Հայրապետական լիագորը Նորին Սրբութեան կարգադրութեամբ անցեալ թուի դեկտեմբերից սկսած բանակցութիւններ է վարել ամենահնարաւոր միջոց գործ դնելով Ձեր՝ Ղարաբաղի թեմ վերադառնալու համար: Նոյն զեկուցումից երեւում է, որ Ադրբեջանի կառավարութիւնը ընդհանրապէս ընդունելի չի համարում Ձեր առաջնորդական պաշտօնավարութիւնը Ադրբեջանում: Վերոգրեալը հաղորդելով Ձեզ, Գերագույն Հոգևոր խորհուրդը Ձեր Արցախի թեմ գնալու վերաբերութեամբ բանակցութիւնները վերջացած է համարում» [3, էջ 904]:

Սրանով իրոք ամեն ինչ ավարտվում է. Արցախի թեմի փակումը կանխելու բոլոր միջոցներն սպառված էին: Ելնելով վերոնշյալ վերջին գրության ամսաթվից՝ պայմանականորեն 1933թ. ապրիլի 7-ը կարող ենք համարել Արցախի թեմի փակման օր, թեպետ, ինչպէս արդեն նշեցինք, փաստացիորեն դա ավելի վաղ կայացած իրողություն էր: Յավալի ճակատագիր ունեցավ նաև Վրթանես եպիսկոպոս Հակոբյանի հետագա կարգավիճակի հարցը: Նրան որևէ թեմում պաշտոնի նշանակելու Մայր Աթոռի ջանքերը կտրականապէս մերժվեցին խորհրդային իշխանությունների կողմից, և այդպէս էլ մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1943թ., Վրթանես սրբազանը զուրկ մնաց հոգևոր ասպարեզում որևէ էական դերակատարություն ունենալու հնարավորությունից [5, էջ 418-419]:

Օգոստոս, 2016թ.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2689, թ. 6:

Աղբյուրներ և գրականություն

1. *Ս.Ստեփանյան*, Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994:
2. *Վ.Բալայան*, Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2011:
3. Վաերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, Գիրք Թ, Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933թթ.), կազմեց և առաջաբանը գրեց Սանդրո Բեհբուդեանը, Երևան, 2001:
4. *Հ.Արքահանյան*, Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901-1933), Ս. Էջմիածին, 2009:
5. *Է. Դանիելեան*, Գանձասարի պատմութիւն, Երևան, 2005:
6. *Հ.Արքահանյան*, Մարտնչող Արցախը, գիրք Ա, Երևան, 2003:
7. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1920-1938թթ.), կազմեց՝ Սանդրո Բեհբուդյան, Երևան, 1994:
8. *Ս.Բալայան*, Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009:
9. *Ա.Մանուկյան*, Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938 (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), Երևան, 1997:

ԱՐՑԱՒԻ ԹԵՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵՉԱՆԻ ԲՈՒՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ԿԻՉԱԿԵՏՈՒՄ 1920-1933ԹԹ.

Գարիկ սարկավազ Ասրյան

Ամփոփագիր

Արցախի խորհրդայնացումից և Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո սկսվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի պատմության ծանրագույն փուլերից մեկը: Երկրամասը հայաթափելու և վերջնականապես բռնալուծարանելու համար Ադրբեջանի տեսակետից պակաս կարևոր չէին նաև իր զավթողական ծրագրերին պոտենցիալ վտանգ ներկայացնող անձանց ու հաստատությունների չեզոքացումն ու ոչնչացումը: Այսպիսով ԽՍՀՄ իշխանությունների որդեգրած հակակրոնական ու հակաեկեղեցական լայնածավալ պայքարին գումարվեց Ադրբեջանի ազգայնամուլական քաղաքականությունը՝ կրկնակի ծանրացնելով Արցախի թեմի վիճակը, որը հայտնվել էր բռնությունների կիզակետում: Եկեղեցիների ու եկեղեցական գույքի բռնագրավմանը, հավատացյալների ահաբեկմանը, հոգևորականների նկատմամբ բռնաճնշումներին հետևեց թեմի փակումը: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը, որը մեկ տասնամյակից ավելի հնարավոր բոլոր միջոցներով պահպանում էր Արցախի թեմի գոյությունը, այլևս անկարող եղավ դիմագրավել ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների ամենաթողության և լիակատար աջակցության պայմաններում սանձազերծված ադրբեջանական իշխանությունների կամայականությանը: Արցախի թեմի փակման ժամկետ պայմանականորեն կարելի է համարել 1933թ. ապրիլի 7-ը:

**АРЦАХСКАЯ ЕПАРХИЯ В ЦЕНТРЕ РЕПРЕССИЙ
СОВЕТСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В 1920-1933ГГ.***Дьякон Гарик Асрян*

Резюме

С советизацией Арцаха и его принудительным включением в состав Азербайджана начался один из тяжелейших этапов в истории Арцахской епархии Армянской Апостольской церкви. С точки зрения Азербайджана, для истребления армянского населения области и окончательной аннексии не менее важными были нейтрализация и уничтожение лиц и предприятий, представляющих угрозу для их захватнических планов. Таким образом, к антирелигиозной и антицерковной масштабной борьбе властей СССР прибавилась националистическая политика Азербайджана. Состояние Арцахской епархии, оказавшейся в центре репрессий, вдвойне ухудшилось. За конфискацией церквей и церковного имущества, запугиванием верующих и насилием над духовенством последовало закрытие епархии. Первопрестольный Святой Эчмиадзин, больше десятилетия сохранявший существование Арцахской епархии всеми возможными методами, оказался не в состоянии противостоять произволу Азербайджана в условиях политики вседозволенности и полной поддержки центральных властей СССР. Условной датой закрытия Арцахской епархии можно считать 7-ое апреля 1933г.

**ARTSAKH DIOCESE AS A TARGET
FOR REPRESSIONS OF SOVIET AZERBAIJAN IN 1920-1933***Deacon Garik Asryan*

Resume

The Sovietization of Artsakh and its forced annexation to Azerbaijan marked one of the most difficult stages in the history of Artsakh Diocese of Armenian Apostolic Church. In Azerbaijan's view, the neutralization and elimination of individuals and organizations potentially hindering its occupation plans, was of a no less importance. Thus, the Artsakh Diocese, which had become a target for repressions, suffered also the nationalistic policy of Azerbaijan, in addition to the extensive anti-religious and anti-clerical campaign led by USSR authorities. The confiscation of churches and church property, intimidation of the faithful, repressions of the clergy were followed by the shutdown of the Diocese. The Mother See of Holy Etchmiadzin, which had used every possible mean to preserve the existence of the Artsakh Diocese for more than a decade, was no longer able to confront the wayward acts of Azerbaijan's authorities unleashed and fully supported by USSR central authorities. April 7, 1933 can be considered as the date of the shutdown of the Artsakh Diocese.